

Кулачок Л.В.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСОБИ ЯК ПОНЯТТЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Соціальний захист особи є одним із найважливіших напрямків соціальної політики в сучасному світі, бо перестав бути внутрішньою справою окремої держави і постає як вимога міжнародного співтовариства. Ступінь соціальної захищеності особи є яскравим показником розвинутості та цивілізованості певного суспільства, рівня розвитку відповідної держави.

Особливо актуальною проблема соціального захисту населення постає в умовах розвитку ринкових відносин, роздержавлення економіки, формування засад приватної власності та вільного підприємництва. Як наслідок такої трансформації виникають гострі проблеми розшарування населення, підвищення рівня безробіття, зменшення фінансових ресурсів держави для підтримки соціально-вразливих верств населення.

Сучасні держава та суспільство повинні створювати якнайсприятливіші умови для того, щоб кожна людина була в змозі сама забезпечити гідні умови життя (добробут) собі та своїй сім'ї. Тобто, в ідеалі, основна маса членів суспільства не повинна потребувати сторонньої (державної, суспільної) допомоги для підтримання достатнього рівня життя. Але в той же час, гарантія соціального захисту особи надає їй впевненості у тому, що у випадку скрутних життєвих ситуацій вона може розраховувати на моральну та матеріальну підтримку з боку суспільства та держави.

Україна проголосила себе соціальною правовою державою, а, отже, взяла курс на активне сприяння добробуту своїх громадян, визнала пріоритет особистих прав людини над усіма іншими правами та необхідність відповідності соціальної політики та законодавства певним міжнародним стандартам. Тому питання соціального захисту особи у сучасних умовах розвитку українського суспільства є одним із найактуальніших.

Необхідно зазначити, що поняття соціального захисту (не дивлячись на досить усталену традицію наукового дослідження та широкого вживання у нормативних актах) є недостатньо визначеним, що може сприяти смисловим неточностям та суперечливостям. Не випадково на вкрузи цієї категорії ведеться дискусія між різними авторами, котрі мають різні, деколи діаметрально протилежні думки з цього приводу.

Так, дехто з них розглядає соціальний захист у надто широкому сенсі, включаючи до нього створення державою умов для процесу формування і розвитку особистості, самовизначення і ствердження у житті [1, с. 5]. Ці напрямки діяльності держави підпадають під категорію соціальної політики, а, отже, таке широке розуміння соціального захисту приводить до ототожнення його із соціальною політикою в цілому, хоча перший є лише однією із складових частин останньої.

Інші автори надто звужують поняття соціального захисту, вбачаючи в ньому лише синонім соціального забезпечення [2, с. 8]. А дехто навіть вважає, що соціальний захист взагалі не має права на існування як юридична категорія, "оскільки позбавлений конкретного змісту" [3, с. 57].

Була висловлена також думка, що поняття соціального захисту включає сукупність закріплених у Конституції України правових гарантій, спрямованих на забезпечення тих основних прав і свобод громадян, якими керуються у своїй діяльності компетентні державні органи і які виступають у вигляді форм, засобів, та методів цієї діяльності [4, с. 39]. Таке визначення видається досить однобоким, бо робить акцент лише на одній складовій частині соціального захисту.

Деякі автори вважають, що термін "соціальний захист" є ширшим за поняття "соціальне забезпечення", бо включає до себе як останнє, так і інші різноманітні заходи, які є необхідними для нормальної діяльності держави [1, с. 7] та покращення життя найменш захищених верств населення [5, с. 63]. Але визначення останнього автора (Кучера Г.М.) є досить непослідовним, оскільки, за його словами, соціальний захист має функцію "...розробки державних і регіональних програм по соціальному захисту... різних категорій населення", тобто поняття визначається само через себе.

Якщо звернутися до положень Конституції України, то можна побачити, що законодавець надає соціальному захисту більш широкого смислу ніж "соціальне забезпечення", бо за текстом статті 46 "...право на соціальний захист... включає в себе право на забезпечення...", а далі вказуються випадки, в яких виникає це право на соціальне забезпечення.

Інші статті Конституції містять у собі наступні, відмінні за змістом від соціального забезпечення, складові частини соціального захисту особи. Відповідно до міжнародно визнаних стандартів такими складовими є наступні права:

- на отримання безоплатно або за доступну для них плату житла громадянами, які потребують соціального захисту (ст.47);
- на достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї (ст.48);
- на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49);
- на безпечне для життя і здоров'я довколишнє середовище (ст.50);
- на освіту (ст.53);
- на працю, належні безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату не нижче тієї, яка визначена законом (ст.43);
- на відпочинок (ст.45) та інші.

Таким чином, Конституція України, хоча й дещо безсистемно, але містить досить багато гарантій, які об'єднуються поняттям "соціальний захист", бо останнє стосується майже усіх соціальних прав людини. Цікаво відзначити, що у вищезгаданих статтях застосовується як термін "громадянин", так і "кожний" стосовно визначення суб'єкта таких прав. Так, наприклад, права на працю, відпочинок, житло, охорону здоров'я, безпечно навколишнє середовище та освіту має кожний, а права на захист від незаконного звільнення, соціальний захист, отримання безоплатно або на пільгових умовах житла, ефективність та доступність медичного обслуговування, безоплатне отримання вищої освіти на конкурсній основі гарантуються лише громадянам України.

Норми Конституції у цьому відношенні дещо звужують гарантії прав людини, причому не лише відносно норм, визначених загальноновизнаними міжнародними домовленостями (Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, Хартією Ради Європи про людські права, Конвенціями МОП та іншими), але й відносно норм внутрішнього законодавства. Наприклад, стаття 1 Закону України "Про пенсійне забезпечення" надає право на пенсію нарівні з громадянами України також іноземним громадянам та особам без громадянства, які проживають в Україні. Закони України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про правовий статус іноземців" та деякі інші також містять більш високі соціальні гарантії, ніж Конституція.

Загальноновживаним у розвинутих країнах приблизно з 30-х років XX-го століття став термін "social security", який традиційно перекладається в літературі як "соціальне забезпечення", що дало підставу деяким авторам стверджувати про вичерпність цього поняття стосовно соціального захисту людини у відповідних країнах [6, с. 35-36]. Ця думка видається досить спірною з тієї причини, що "security" має значення також "безпеки", "надійності", "впевненості", "охорони, захисту", а не лише "забезпечення, гарантії, застави" [7, с. 890]. А, отже, особливості перекладу саме як "забезпечення" можливо були зумовлені відсутністю за радянських часів широкого вживання терміну "соціальний захист" як такого. Вважаємо, що варіант перекладу "social security" як "соціальна безпека" або "соціальна захищеність", "соціальний захист" також має право на існування.

На нашу думку, термін "соціальний захист" більш адекватно відтворює нинішні потреби соціальної сфери нашого суспільства, адже саме слово "захист" має смисл охорони, впевненості, надійності, тобто відображає потребу кожного члена суспільства мати впевненість, що за умов певних життєвих труднощів (соціальних ризиків) він не залишиться сам на сам зі своїми проблемами, а може розраховувати на певну турботу (піклування) з боку суспільства, що дозволить йому зберегти людську гідність та прийнятний рівень життя. Соціальне забезпечення, таким чином, виступає важливою складовою частиною соціального захисту, але не може замінити останній цілком, адже регулює лише одну із його сторін.

Соціальне забезпечення завжди займало і займає одне із ключових, визначальних місць в житті держави та суспільства. Воно безпосередньо залежить від розвитку економіки і найтіснішим чином пов'язане з політикою та соціальним добробутом людей праці та непрацюючих верств населення. В семантичному розумінні соціальне забезпечення означає "надання достатніх матеріальних засобів до життя кому-небудь з боку суспільства" [8, с. 374].

Один із самих відомих російських вчених у цій галузі права – В.С. Андрєєв – вважав, що соціальне забезпечення – це "сукупність певних соціально-економічних заходів, пов'язаних із забезпеченням громадян в старості та при працевтратності, з турботою про матір і дітей, з медичним обслуговуванням та лікуванням як найважливішими засобами оздоровлення, профілактики та відновлення працевтратності" [9, с. 10].

Однак позиція В.С. Андрєєва не була одностайно сприйнята ученими, думки яких розділились. З'явилися представники "широкої" і "вузької" сфер соціального забезпечення. І навіть поміж представниками кожної з цих течій також не існувало єдності. Так, наприклад, серед прихильників "широкої" сфери соціального забезпечення не було єдності з приводу включення до неї медичного обслуговування та лікування (К.С. Батигін та ін.), санаторно-курортного лікування (В.С. Андрєєв), безоплатної освіти (середньої, середньої спеціальної та вищої) (Т.М. Кузьміна) [10, с. 7]. Представники "вузької" сфери соціального забезпечення (Ш. Шайхатдінов) пропонують обмежити його тільки виплатою пенсій, допомог та соціальним обслуговуванням [11, с. 5-36]. В праві соціального забезпечення деякими ученими під "вузькою" сферою соціального забезпечення розуміється також надання забезпечення за рахунок прямих асигнувань із державного бюджету [9, с. 16-18].

Після аналізу приведених вище визначень та співставлення їх з сучасним станом соціальної політики Росії авторами одного із останніх учбових посібників дається наступне визначення: "Під соціальним забезпеченням в наш час слід розуміти форму вираження соціальної політики держави, направленої на матеріальне забезпечення окремих категорій громадян за рахунок коштів держбюджету та спеціальних небюджетних державних фондів у випадку настання подій, які визнаються державою на даному етапі соціально значущими, з метою вирівнювання соціального становища цих громадян порівняно з іншими членами суспільства [10, с. 10].

У визначенні категорії соціального забезпечення вітчизняні науковці досить одностайні. Його визначають як сукупність суспільних відносин, які створюються при задоволенні з фондів соціального забезпечення особистих матеріальних потреб членів суспільства [12, с. 7]; як організаційно-правову діяльність держави щодо матеріального забезпечення, соціального утримання, обслуговування, надання медичної допомоги [6, с. 38]; участь суспільства в утриманні своїх членів [13, с. 10]; форму розподілу матеріальних

благ для задоволення життєво необхідних особистих потреб [14, с. 5] людей, які з соціально-значимих причин не мають засобів до існування, або отримують їх в недостатньому обсязі. Соціальне забезпечення надається у випадках і на умовах, встановлених законом.

В усіх цих визначеннях, як бачимо, підкреслюється саме матеріальне забезпечення, матеріальна допомога. Окрім цих складових згадуються також різні види соціального обслуговування, надання медичної допомоги тощо.

На нашу думку, у межах соціального захисту, але за рамками соціального забезпечення, знаходяться суспільні відносини, які складаються з охорони праці, здоров'я, довколишнього середовища, а також гарантії щодо мінімальної оплати праці та максимальної тривалості робочого часу, отримання освіти, надання пільг та підвищених гарантій у різних життєвих ситуаціях певним групам осіб тощо. У загальному смислі соціальний захист повинен включати в себе такі заходи, які дозволили б кожному членові суспільства (будь то інвалід, ветеран війни, літня людина чи одинока мати) отримати можливість реалізації основних прав людини завдяки створенню належних соціально прийнятних умов для життя. Це можуть бути: освітницька, культурна діяльність як державних так і недержавних інституцій, програми соціальної адаптації (наприклад, для інвалідів, дітей-сиріт, звільнених після відбування покарання та ін.), діяльність по пере-кваліфікації та працевлаштуванню безробітних тощо.

Необхідно зазначити також, що зведення соціального захисту лише до соціального забезпечення (у розумінні отримання певних матеріальних благ) може породжувати споживацькі настрої у деяких членів суспільства. Тут важлива комплексна (моральна, культурна, правова та ін.) підтримка особи з боку суспільства, яке теж зацікавлене у всебічному розвитку кожної особистості, щоб уникнути, наприклад, криміналізації представників таких соціальних груп, як безробітні, підлітки, діти-сироти, представники збіднілих верств населення тощо.

Виходячи із вищесказаного, вважаємо, що соціальний захист особи – поняття, яке означає систему соціальних та економічних заходів (державних та недержавних), спрямованих на виявлення, попередження та максимально можливу у даних соціальних умовах нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини деструктивних соціальних чинників.

Це поняття акцентує увагу на необхідності гарантії з боку суспільства захисту особи від можливих соціальних ризиків. Тобто саме поняття соціального захисту передбачає існування таких ризиків та можливість їхнього настання у житті будь-якої людини. У розвитку держави та суспільства виділяють такі життєві ситуації, які характеризуються саме як соціальні, а не будь-які ризики в житті людини. Для ринкових відносин взагалі характерна ризикова діяльність (ризики підприємництва, втрати майна тощо), але вони не підпадають під поняття соціальних з юридичної точки зору. Загальновизнаними є такі соціальні ризики, як старість (досягнення пенсійного віку); тимчасова непрацездатність; нещасний випадок на виробництві; професійне захворювання; інвалідність; вагітність і пологи; необхідність догляду за членом сім'ї; втрата годувальника; екологічна катастрофа; безробіття з незалежних від людини причин; смерть та інші. Соціальні ризики притаманні людині як члену суспільства, вони мають загальний характер, передбачувані, неодмінно або, як правило, трапляються у певний час або за певних обставин. Тому соціальний захист особи – це цілеспрямований процес, який гарантує всебічну допомогу держави і суспільства людині, що потрапила в ситуацію соціального ризику.

Досить часто у сучасній правовій науці поряд із поняттям соціального захисту вживається поняття захисту соціально-правового. З приводу цього необхідно зазначити, що, якщо соціальний захист виступає, певним чином, як мета соціальної політики, то правовий захист є категорією, яка підкреслює необхідність наявності правового підґрунтя для існування певних суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією соціального захисту особи.

Категорія соціально-правового захисту, на нашу думку, несе подвійне смислове навантаження, виходячи із сенсу самого поняття "правовий". З одного боку – це нормативно-правове забезпечення встановлення, сприяння, охорони та захисту соціальних прав і свобод людини, створення правової (законодавчої) бази для існування та діяльності певних державних та недержавних органів, установ та організацій, які працюють або виключно в сфері соціального захисту (собез, різні благодійні фонди, громадські об'єднання, ради ветеранів, чорнобильців, спілки інвалідів, органи опіки та піклування та ін.), або виконують в цій сфері певні функції як один із напрямків діяльності (законодавча, виконавча та судова гілки влади, прокуратура, органи місцевого самоврядування, профспілки, Уповноважений Верховної Ради з прав людини тощо). У цьому сенсі "правовий" означає захист за допомогою та на основі права. З іншого боку, мова йде про захист саме прав людини (особистих, природжених, соціальних), їх встановлення, реалізацію та захист у випадках порушення.

Виходячи з цього, видається можливим визначити соціально-правовий захист як систему соціальних, правових та економічних заходів та гарантій, які реалізуються державними та недержавними органами, і спрямовані на виявлення, попередження та нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних чинників (соціальних ризиків). Кінцевою метою соціально-правового захисту особи є дотримання природжених, соціальних прав людини, забезпечення гідних умов та рівня життя кожного члена суспільства.

Використана література

1. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. – М: Междунар. центр финансово-экон. развития, 1997. – 296 с.
2. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине: Учебник. – Х.: "Одиссей", 2000. – 384 с.
3. Стаховська Н. Соціальне забезпечення чи захист? // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 8. – С. 54-57.
4. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий механізм соціального захисту громадян України // Проблеми соціального захисту в Україні. Матеріали наук.-практич. конференції (20-21 червня 1996 р.). – ЧЮК: Юрист, 1996. – С. 39-41.
5. Кучер Г.М. Удосконалення системи соціального захисту населення // Там же. – С. 60-70.
6. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35-39.
7. Англо-русский словарь / Сост. Мюллер В.К. – М.: Изд. «Советская Энциклопедия», 1964. – 1192 с.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1984. – 1235 с.
9. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. – М., 1974. – 256 с.
10. Право социального обеспечения. Учебное пособие / Под ред. К.Н.Гусева. – М.: Проспект, 2000. – 344 с.
11. Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. – Свердловск, 1986. – 174 с.
12. Стычинский Б.С. Проблемы совершенствования правового регулирования социального обеспечения граждан: Автореф. дис. канд. юрид. наук (12.00.05) / Укр. юрид. акад. – Х., 1992. – 19 с.
13. Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. – М.: Наука, 1989. – 165 с.
14. Гогоц Т. Соціальне забезпечення житлом // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 12. – С. 51-53.